

Тітова Наталія
(Хмельницький)

ПОЛЬСЬКЕ ТА УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ
1920–1930-х років:
ПРОБЛЕМИ МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО СПІВІСНУВАННЯ

Проблеми міжнаціонального співіснування польського та українського населення радянського Поділля міжвоєнної доби ХХ ст. ще не були предметом спеціального розгляду вітчизняної історіографії. Лише фрагментарно ці питання висвітлювалися у кандидатських дисертаціях й наукових розвідках В.Й. Жежицького, Л.Л. Місінкевича й В.А. Нестеренка, що присвячені ширшим питанням міжвоєнної історії Подільського регіону¹. Частково проблема українсько-польського співжиття у кордонах Східного Поділля 1920–1930-х років за умов більшовицького владарювання висвітлювалася також у монографії 1994 р. вроцлавського ученого Януша Купчака «Поляки в Україні»² ...

У нашій статті зроблено спробу висвітлити історичну генезу й вузлові моменти українсько-польського співіснування міжвоєнної доби у рамках Поділля УСРР.

XIX ст. було для польського населення Російської імперії часом перманентних національно-визвольних спроб, що їх найвиразніше уособлювали польські повстання 1830–1831 та 1863–1864 рр. Протидія польському рухові з боку владних структур імперії Романових оформилася у доволі чітку програму деполонізаційних заходів, що мали на меті зменшити польський вплив на підросійських теренах Правобережної України. Речником і активним виконавцем цієї антипольської програми виступав київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор (1837–1852) Дмитро Бібіков (1792–1870). Якщо на початок його правління у трьох вищезгаданих українських губерніях поляки становили потужну, не обмежену лише власними палацами й маєтками, десятивідсоткову меншину, то на середину XIX ст. польський вплив у «Південно-Західному краю» істотно зменшився.

Д. Бібіков виступив ініціатором адміністративно-політичних і соціально-економічних заходів щодо інтеграції Правобережної України до складу Російської імперії, які передбачали послідовну русифікацію полонізованої Правобережної України, «пролетаризацію» місцевої польської шляхти шляхом позбавлення її дворянських прав й переведення до податного стану, секуляризацію земельних володінь римо-католицького духовенства та ін. Побутував тоді ж і нереалізований у XIX ст. російський імперський план виселення сотень польських шляхетських родин на Північний Кавказ³.

Очевидно, поєднаний ефект терору й корупції до певної міри досягнув мети й паралізував незалежницькі прагнення підросійських поляків на теренах Правобережжя України. Як наслідок – у незалежницьких конспіраціях часів Першої світової війни значна частина польського суспільства участі не брала, залишаючись «при мирних заняттях, торговельній й промисловій діяльності». Отже, підтинання суспільного коріння присутності поляків на Поділлі, Київщині й Східній Волині, обмеження їхньої патріотичної активності з боку царської адміністрації таки мало ефект.

Водночас російська імперська «соціотехніка», зразковим уособленням якої може слугувати діяльність генерал-губернатора Д. Бібікова, містила у собі засадничий прорахунок, який зрештою знівельював усю її показну «успішність». Адже вона не враховувала ймовірності входження в гру ще одного чинника – власне України та її сільських мешканців, їхнього національного самоусвідомлення. Відтак російська імперська політика 1830–1860-х рр. щодо деполонізації «Південно-Західного краю» торувала шлях його... українізації⁴.

Отже, доба Визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. перевела у нову площину й міжетнічні стосунки українського й польського населення Поділля – традиційно важливого форпосту польськості на Правобережній Україні.

Під час тимчасового перебування польських військ на теренах Правобережної України 1919–1920 рр., польська адміністрація у здійсненні своєї політики на Поділлі спиралася на місцевих поляків, які плекали сподівання на відновлення історичної Речі Посполитої у її колишніх кордонах. Очевидно, що це спричинило у регіоні загострення українсько-польських міжетнічних стосунків. Репресивні заходи польської влади спрямовувалися насамперед проти галичан – давалися взнаки наслідки польсько-української війни 1918–1919 рр. у Східній Галичині й відома антипольська назагал налаштованість галицьких українців⁵. Подільські поляки порушували питання й про реорганізацію на польський Кам'янець-Подільського українського державного університету, зберігши натомість там лише викладання української мови й літератури. Така політика польського війська й місцевої польської еліти викликала перманентні протести Головноуповноваженого Української Народної Республіки І. Огієнка, інших українських діячів.

Однак поразки союзної польсько-української армії влітку – восени 1920 р. змусили польську громаду Поділля відмовитись (принаймні тимчасово) від власної попередньої орієнтації на входження до відродженої Польської держави. Так, 31 жовтня 1920 р. загальні польські збори Кам'янещини ухвалили всіляко сприяти урядові УНР у наведенні порядку на контрольованій ним території й боротьбі з більшовиками⁶. Однак внаслідок несприятливої геополітичної ситуації й поразок українських національних урядів у війні з червоними – на Поділлі, як і на Наддніпрянській Україні, наприкінці листопада 1920 р. запанував окупаційний режим московських більшовиків.

Політика «червоного терору» й неприхована антипольська налаштованість Кремля (невдалий похід на Варшаву 1920 р. поклав край мріям більшовицьких керманічів про «світову пролетарську революцію» й зокрема підкорення країн Центрально-Східної та Західної Європи) викликали кардинальні зміни у соціальній структурі поляків регіону. Польський етнос на Поділлі ледь не одномоментно втратив свої провідні верстви – до корінної Польщі виїхали багаті землевласники – поміщики, еліта інтелігенції (управителі маєтків, адвокати, інженери та ін.), ледь не стовідсотково – римо-католицьке духовенство на чолі з єпископами. Так, побоюючись цілком вірогідної розправи більшовиків, близько сотні ксьондзів Кам'янець-Подільської дієцезії (виняток склали лише двоє – С. Ганський та Є. Перкович) у липні 1920 р. залишили парафії й виїхали углиб Польщі разом з відступаючим військом Ю. Пілсудського. Єпископ П. Маньковський, який не раз брав участь у велелюдних урочистостях на честь польської армії, не чинив перешкод своїм підлеглим, які кидали напризволяще свою паству. Та невдовзі й він сам разом з генеральним вікарієм, прелатом К. Носалевським, залишив свою резиденцію у Кам'янці-Подільському й виїхав

спершу до Львова, а звідти – до Кракова (виїхав, як виявилось – назавжди)⁷.

Відтоді польське населення Поділля представляло назагал селянство й наймасовіша інтелігентська професія – учительство. Поляки Правобережної України, значна частина яких продовжувала наполягати на тому, що усе українське Правобережжя «історично належить» Польщі, ставилися до радянської адміністрації негативно. Зрозуміло, що такі польські претензії відверто не сприймалися українським селянством й таїли у собі причини подальших конфліктів. Однак, більшовики, провадячи жорстку класову політику, адміністративними каральними методами фактично усунули можливість виникнення нових міжетнічних антагонізмів. Принаймні, коли йшлося про антагонізм польсько-український, адже у кожному нелояльному до неї налаштованому подолянину польської чи української національності окупаційна московська адміністрація апріорі вбачала чийсь «білополяк»/ «агента буржуазно-поміщицької Польщі», чи то «петлюрівця»/ «українського буржуазного націоналіста»...

У період 1921–1922 рр. суспільне напруження внаслідок більшовицьких експериментів, національних та соціально-економічних, значно посилювалося. Територія колишньої імперії Романових, опанована більшовиками, стрімко скочувалася до економічного колапсу й соціального вибуху. Частину напруги в економічній сфері було знято проголошеною 1922 р. новою економічною політикою (непом).

У міжнаціональних відносинах потепління почалося 1923 р. з проголошеної Кремлем політики «коренізації». Починається створення установ та відомств, бюро і секцій у виконавчих та партійних структурах – саме вони мали забезпечувати здійснення радянської політики серед національних меншин. При Наркоматі внутрішніх справ УСРР польський відділ було створено ще 1921 р.⁸ Створювались також національно-автономні одиниці в місцях компактного проживання національних меншин. Постанова ВУЦВК від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» окреслювала порядок офіційного використання національних мов⁹. Таким чином, з 1923 р. радянська адміністрація змушена була пом'якшити своє ставлення до національних меншин, в тому числі й поляків. З цього часу бере відлік нетривалий (орієнтовно десятирічний) період релятивно толерантного ставлення більшовицької влади до поляків. Стосувалося це й польської етнічної меншини Поділля.

Натомість доволі гострі суперечки виникали щодо доцільності відкриття польських шкіл й загалом розширення польської культурно-освітньої мережі на Поділлі. І тут непоодинокими були конфлікти з цього приводу поміж польськими та українськими педагогами.

Варто зауважити, що за умов припинення діяльності у підрадянській Україні українських та польських політичних партій й організацій органи народної освіти, що мали певну автономію у радянській системі влади, фактично виступали єдиними представниками національних дезидератів польського та українського населення республіки. Тому взаємини між ними почасти віддзеркалювали й безперечно впливали на стосунки поміж обома етносами. А склалися вони традиційно не завжди просто. Так, на Правобережній Україні на початку 1920-х років спостерігалось чимало випадків негативного, а то й ворожого ставлення українських педагогів до польського шкільництва, що спричиняло конфлікти між функціонерами польського бюро та Народного комісаріату освіти УСРР. Наприклад, у Старокостянтинівському повіті у 1922 р.

працівники місцевих органів освіти ставилися до своїх польських колег як до «націоналістів», закликаючи закрити усі польські навчальні заклади. Очевидно, це підживлювало національний антагонізм й нарікання польського населення, яке небезпідставно стверджувало, що «повернулися царські порядки, коли неможливо було і слова сказати»¹⁰. Така позиція частини педагогів-українців пояснювалася їхньою негативною реакцією на антиукраїнську політику польського уряду у Східній Галичині й Західній Волині. Свіжими були й спогади про перебування війська Ю. Пілсудського на Поділлі та Волині у 1919–1920 рр.

Отже, взаємини між українським і польським учительством на Поділлі були доволі конфліктними, хоча й не мали такої гостроти, як на сусідній Волині. Так, у 1923 р. у Тиврівському районі члени райвиконкому й місцеві педагоги-українці ініціювали закриття усіх польських шкіл. Аналогічна ситуація спостерігалася й у Могилівському та Проскурівському повітах. Намагання зачинити польські освітні заклади, котрі постали у 1919–1920 рр., спричинювало на місцях загострення українсько-польського конфлікту¹¹. Відповідь польського населення була традиційною (як і за царату) – переведення у «тінь» національних навчальних закладів й поширення нелегальних/напівлегальних польських шкіл. Очільник «польської лінії» у Центральній комісії національних меншин при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ЦКНМ при ВУЦВК) Ян Саулевич у червні 1925 р. так охарактеризував стан справ з нелегальними польськими школами на сусідній підрадянській Волині: «Тайное обучение продолжается и сейчас; из Житомира под видом дачников прибывают импровизированные учителя, ведущие обучение польскому языку и катехизису [...]; в этом отношении польские мещане г. Житомира, очевидно, имеют хорошую смычку с польским селом»¹². Становище на Поділлі мало чим відрізнялося від сусіднього регіону.

Польсько-українські суперечності окреслилися з новою силою у Правобережній Україні з початком політики «коренізації», яка передбачала у своїй польській ділянці створення польських рад, шкіл, навчальних закладів. Це викликало опір частини місцевого українського адміністративно-партійного й культосвітнього апарату, учительства, частини селянства. Зокрема, у Шепетівському окрузі (внаслідок негативного ставлення адміністрації) місцеві мешканці боялися визнавати себе поляками, розмовляли рідною мовою лише удома, очікуючи репресій та заслання до Сибіру. Траплялися випадки, коли місцеві чиновники заявляли польським селянам: «Вам тут не Польща, по-польськи розмовляти заборонено».

На Поділлі поміж функціонерами місцевого польбюро та виконкомів й відділів освіти вибухнув конфлікт щодо так званих «українців-католиків», які й у попередній період були об'єктом гострих дискусій. Якщо перші наполягали на відкритті нових польських шкіл для «українців-католиків» (на їхні численні прохання й звернення), то інші намагалися реорганізувати польські школи в українські. Чимало партійних і державних чиновників регіону (зокрема й голова Подільського губвиконкому П. Слинько) стверджували, що «на Поділлі поляків немає, а є лише українці-католики, яких треба негайно українізувати»¹³.

Позицію чиновників зчасти підтримував й привладний «простолюд». Так, у виступі 7 травня 1926 р. на III (VII) округовому з'їзді Рад робітничих, селянських й червоноармійських депутатів Кам'янецьчини селянин Коберський зауважив щодо політики влади стосовно шкіл національних меншостей і насамперед польської освіти, вважаючи помилкою організацію польських шкіл:

«Спостерігається також, що в деяких районах починають запроваджувати школи нацменшостей і з католиків перероблюють поляків. Це марна трата грошей й на це треба звернути увагу»¹⁴.

Наприкінці 1924 р. у Вінниці відбулося спільне засідання керівництва Подільського губернського польського бюро, працівників НКО й Польбюро ЦК КП(б)У. Однак гостра дискусія не дала конструктивних наслідків – питання винесли на розгляд урядового Харкова. Звідти згодом надійшла компромісна настанова: для дітей «українців-католиків» рекомендувалося викладати в українських школах польську мову та літературу й лише у виняткових випадках (коли на цьому особливо наполягатиме населення) – відкривати польські навчальні заклади.

Окрім вищезгаданих конфліктів в освітній галузі, упродовж 1924–1925 рр. траплялися випадки негативного ставлення до виокремлення національних польських сільрад з боку працівників українських сільрад, функціонерів виконкомів, селянства. Зокрема, у Кам'янецькому окрузі у селі Дем'янківці була спроба зірвати вибори до польської ради. Аналогічні випадки траплялися й у деяких політетнічних (зі змішаним польським та українським населенням) селах Проскурівського й Кам'янецького округів. Іноді українське населення не хотіло приєднуватися до польської сільради, з іншого боку – частина селян-поляків наполягала на організації суто мононаціональних – «чистих польських рад». Однак такі випадки не набули поширення. Натомість досить часто створення польських рад зменшувало гостроту міжнаціональних суперечностей. Так сталося, наприклад, у селі Хотень Шепетівського округу¹⁵.

Незважаючи на відверто класову політику радянської адміністрації, можна вважати доведеним, що шляхом реалізації політики «коренізації» й зокрема створенням національних рад їй в основному пощастило притлумити колишній міжетнічний антагонізм цих двох національностей й усунути (принаймні тимчасово) джерела нових українсько-польських конфліктів. Як зауважують сучасні дослідники, після 1925 р. архівні джерела майже не наводять випадків загострення ситуації між поляками та українцями Поділля. На тлі тогочасної РР Речіпосполитої, де українці були істотно обмежені у своїх правах, польський етнос підрадянської України, за винятком так званих «нетрудових елементів» (римо-католицького кліру, верхівки інтелігенції, торговців, заможних селян), здобув, принаймні декларативно, значні економічні й освітньо-культурні права. Та й характер міжетнічних відносин доби «коренізації» в УСРР значно відрізнявся у кращий бік від ситуації в імперії Романових, а також й у міжвоєнній Польщі¹⁶.

«Национальной розни с украинцами нет вовсе, хотя столкновения на школьной почве имеют место; даже религия не служит препятствием к сближению этих народностей (напр., смешанные браки) в бедняцких семьях. С другой стороны, однако, украинцы и поляки ведут себя одинаково отчужденно к русским [...]»¹⁷, – зауважував у 1925 р. чільний співробітник ЦКНМ при ВУЦВК Ян Саулевич, відповідальний за «польську роботу» у республіці.

Однак вже наприкінці 1920-х рр. з початком форсованої колективізації національно-культурне будівництво як українського, так і польського населення Поділля загальмувалося й зазнало важких втрат. Знову загострилися й міжетнічні відносини, причому радянське керівництво фактично обрало тактику нацькування одного етносу на інший, чого тимчасово уникало принаймні упродовж 1920-х рр.

Вже у першій половині 1930-х років як українці, так і поляки Поділля втягуються у вир репресивних заходів тоталітарного режиму, зокрема під час сфабрикованих ГПУ УСРР «справ» так званих «Української військової організації» (УВО) й «Польської організації військової» (ПОВ) у підрадянській Україні.

Так, наприклад, 7-ро з 48 оскаржуваних у сфабрикованій Вінницьким обласним відділом ГПУ УСРР «справі» так званої «Польської військової організації» на Поділлі (лютий 1934 р.) були етнічними українцями (стосовно двох з них енкаведисти вжили й регіональний термін – «галичани») ¹⁸.

Оцінки кількості жертв «польської операції» НКВД 1937–1938 рр. в УСРР (на виконання наказу № 00485) дещо відрізняються одна від одної у сучасній історичній літературі. У статті О. Рубльова та В. Репринцева 1995 р. стверджувалося, наприклад, що упродовж 1937–1938 рр. в Україні по «польській лінії» було заарештовано 56 516 осіб (з них 44 467 поляків), з яких 39 644 особи (70 %) страчено або ж засуджено до різних термінів ув'язнення ¹⁹. Дещо відмінні оцінки у М.В. Петрова та А.Б. Рогинського з московського «Меморіалу». У їхній публікації 1997 р. зауважується, що у перебігу «польської операції» НКВД СРСР з 25 серпня 1937 р. до 15 вересня 1938 р. було засуджено по УРСР 55 928 осіб, з них 47 327 – до страти (84,6 %), до іншого покарання – 8 601 особа ²⁰.

Сучасний дослідник статистики політичних репресій 1920–1950-х рр. В.М. Нікольський подає недиференційовану цифру загалом репресованих по УСРР 1937 р. поляків – 30 463 особи, звертаючи увагу на більшу (у порівнянні з іншими регіонами) кількість репресованих того року представників цієї національності у Вінницькій, Житомирській, Кам'янець-Подільській та Київській областях з огляду на прикордонне розташування або значний відсоток поляків серед місцевого населення. Той же дослідник звертає увагу, що «частими були випадки репресування не етнічних поляків, а людей, які мали прізвища, схожі на польські» ²¹.

За даними того ж В.М. Нікольського, який проаналізував співвідношення між питомою вагою окремих національностей у загальному складі населення республіки та цим же показником серед загалу репресованих 1937 р., польська людність УСРР складала лише 1,5 % населення, в той же час вона дала 1937 р. 18,9 % ув'язнених – практично кожного п'ятого. Дослідник наголошує, що політичні репресії «щодо поляків, німців та греків були значно жорстокішими, ніж по інших національних групах» ²².

Отже, тематика спільного й відмінного в історичному розвитку польського та українського населення радянського Поділля упродовж 1920–1930-х років потребує подальшого ретельного опрацювання.

Анотація

У статті з'ясовується стан історіографічного опрацювання теми й звертається увага на спільне й відмінне в історичному розвитку українського й польського населення Східного Поділля упродовж 1920–1930-х років – під час контрверсійної політики «українізації» й системних репресій більшовицького режиму 1930-х років.

Рецензент: Рубльов О.С. – д.і.н., проф., провідний науковий співробітник, вчений секретар Інституту історії України НАН України.

- ¹ Див., напр.: *Жезицький В.Й.* Політичні репресії на Поділлі у 20-х – 30-х роках: загальні тенденції та регіональні особливості: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – Історія України / Ін-т історії України НАН України. – К., 1997. – 18 с.; *Нестеренко В.А.* Національні відносини на Поділлі в 20–30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – Історія України. – Чернівці, 1998. – 17 с.; *Місінкевич Л.Л.* Національні меншини Поділля в 20-х – 30-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – Історія України / Ін-т історії України НАН України. – К., 2000. – 190 с.; *Нестеренко В.* Загальна характеристика українсько-польських міжетнічних відносин на Поділлі в першій третині ХХ ст. // *Pamiętnik Kijowski.* – Kijów, 2004. – Т. VII: *Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego.* – S. 165–172.
- ² *Kurczak J. M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939 / *Acta Universitatis Wratislaviensis* № 1656. *Politologia*, t. XII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 358 ss.
- ³ Див., напр.: *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з фр. – К., 1996. – С. 141–196; *Nowak A.* Od imperium do imperium: Spojrzzenia na historię Europy Wschodniej. – Kraków, 2004. – S. 90–108.
- ⁴ *Nowak A.* Od imperium do imperium: Spojrzzenia na historię Europy Wschodniej. – S. 108.
- ⁵ Див., напр.: *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.
- ⁶ Подольський край. – 1920. – 3 ноября.
- ⁷ Див., напр.: *Rubl'ova N.* Римсько-католицька церква в Україні, 1914–1920 рр.: статус, структура, ієрархія, клір // *States, Societies, Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski* / Ed. by J. Duzinkiewicz et al.; National Academy of Sciences of Ukraine, European Research Institute; W.K. Lypynsky East European Research Institute. – New York: Ross Publishing Inc., 2004. – P. 1007; *Maikowski P., biskup kamieniecki, arcybiskup tytularny enejski.* *Pamiętniki* / Red. S. Górzyński. – Warszawa: Wyd-wo DiG, 2002. – 464 ss., il.
- ⁸ *Іваненко І., Чирко Б.* Національно-культурне будівництво в 20–30-ті рр. // *Радянська школа.* – 1990. – № 2. – С. 43.
- ⁹ Див.: *Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів / Ін-т нац. відносин і політології НАН України; Упоряд.: М.І. Панчук (кер.) та ін.; Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін.* – К.: Наук. думка, 1994. – С. 106–109.
- ¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1542. – Арк. 27^а.
- ¹¹ *Нестеренко В.* Загальна характеристика українсько-польських міжетнічних відносин на Поділлі в першій третині ХХ ст. // *Pamiętnik Kijowski.* – Kijów, 2004. – Т. VII: *Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego.* – С. 170.
- ¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 824. – Арк. 386 (далі – ЦДАВО України).
- ¹³ *Нестеренко В.* Загальна характеристика українсько-польських міжетнічних відносин на Поділлі в першій третині ХХ ст. – С. 170.
- ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 67. – Арк. 106 зв.
- ¹⁵ *Нестеренко В.* Назв. праця. – С. 171.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 824. – Арк. 383.
- ¹⁸ Підрахунки авторки за: Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 67–97.
- ¹⁹ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1995. – №1/2 (2/3). – С. 146.
- ²⁰ *Петров Н.В., Рогинский А.Б.* «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. // *Репрессии против поляков и польских граждан / Сост. А.Э. Гурьянов; Сер. «Исторические сборники «Мемориала». Вып. 1».* – М.: Звенья, 1997. – С. 41.
- ²¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. – С. 343.
- ²² *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні. – С. 341.